

Вікінтас Вайткявічус

NERIS

Экспедыцыя 2007 г.

Santraukos

269

Частка IV

Летам 1857 г. граф Канстанцін Тышкевіч (1806–1868) арганізаваў навуковую экспедыцыю па рацэ Віліі.¹ У кнізе *Wilija i jej brzegi pod względem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym* (выдадзена ў Дрэздэне ў 1871 г.) захапляльна апавядаецца аб працы экспедыцыі, маляўніча апісваецца Вілія і раскрываюцца старонкі мінулага шматнацыянальнага Вялікага Княства Літоўскага. Аповед К. Тышкевіча, праілюстраваны Марцэлінам Янушэвічам, прасякнута любоўю да роднага краю і яго людзей.

Летам 2007 г., г. зн. праз 150 гадоў, падарожнікі з Літвы і Беларусі пры ўдзеле грамадскіх арганізацый паўтарылі экспедыцыю К. Тышкевіча, а дзясятка даследчыкаў, што бралі ўдзел у гэтым захапляльным падарожжы, усю сваю ўвагу надалі прыродзе, культуры і гісторыі Віліі. Экспедыцыя цягнулася 28 дзён, пешшу было абследавана вярхоўе Віліі, а астатняя частка – 463 км – пераадолена на надзіманай, прыстасаванай для васьмі-дзесяці чалавек, лодцы. Вяслуючы экіпаж сплаўляўся з сярэдняй хуткасцю 3,5-4,5 км/г.

У першай кнізе, выдадзенай у 2010 г., аўтар падрабязна азнаёміў чытача з гісторыяй даследаванняў Віліі, ходам экспедыцыі 2007 г., яе ўдзельнікамі і найважнейшымі вынікамі, пачынаючы ад вытокаў Віліі ў Докшыцкім раёне Віцебскай вобласці да мястэчка Данюшава ў Смаргонскім раёне Гродзенскай вобласці. Другая кніга, якая пабачыла свет у 2012 г., расказвае пра даследаванні ракі і яе ўзбярэжжаў ад Данюшава да Вільні. У Данюшаве дасюль павольная і спакойная Вілія ператвараецца ў імклівую, камяністую і стромкую раку. Дасягнуўшы Віленскага краю, удзельнікі экспедыцыі засведчылі не толькі змены прыроднага асяроддзя, але і культурныя перамены: на ўсходнім ускрайку Астравецкага раёна ўвагу прыцягнулі літоўскія вёскі Гервяцкага краю, ад Быстрыцы (245 км да вусця ракі) ужо дамінаваў віленскі дыялект польскай мовы, мясцовыя жыхары пачыналі атаясамляць сябе з Польшчай і польскай нацыяй. Ад сутокаў з Жэймянай (213 км) прыкметна скарацілася колькасць карэнных жыхароў і старых сядзіб, але затое большала летніх дамкоў і дачных участкаў. З набліжэннем Вільні (каля 187–174 км) адчувалася, як расло напружанне паміж вясковымі і гарадскімі жыхарамі, выяўляўся іх адрозны погляд на навакольны свет і яго каштоўнасці. У трэцяй кнізе (выдадзена ў 2013 г.) шмат увагі аддаецца Вільні, гісторыі гандлю Вялікага Княства Літоўскага, гарадскім рыбакам, гандлярам, гістарычнаму флоту Віліі і прыстані ў Лукішках. На шляху да Кярнова (93 км) былі абследаваны шматлікія стаянкі каменнага веку, селішчы жалезнага веку, гарадзішчы, курганы, дрэвы, крыніцы. Усе яны – сведкі гісторыі літоўскай культуры, гаспадаркі, дзяржаўнасці і рэлігіі. Віры, рапы і паасобныя камяні на Віліі, якія маюць уласныя назвы і свае легенды, узбагачаюць крыніцы балцкай рэлігіі і міфалогіі.

У гэтай, чацвёртай кнізе па выніках экспедыцыі падаецца справаздача аб працы, выкананай групай навукоўцаў абедзвюх краін на чале з д-рам Вікінтасам Вайткявічусам на адрэзку ад Кярнова (93 км) да Коўна. А менавіта зробленыя фотаздымкі і зафіксаваныя ўдзельнікамі экспедыцыі тэксты, апісанне працы навуковай групы і галоўныя вынікі яе эмпірычных даследаванняў (вызначэнне геаграфічнага месцазнаходжання аб'ектаў, назіранні, вымярэнні, абследаванні і шмат іншых звестак).

¹ Вілія, даўжыня 510 км, правы прыток Нёмана, па-беларуску завецца *Вяльля*, па-польску – *Wilija*, па-літоўску – *Neris*. Вілія працякае па тэрыторыі дзвюх дзяржаў – Беларусі (282 км) і Літвы (228 км).

Як і першыя тры, чацвёртая кніга экспедыцыі таксама блізкая па духу да манаграфіі К. Тышкевіча: апісанне падарожжа па Віліі ўніз, цікавыя з навуковага пункту гледжання аб'екты аналізуюцца па ходу выкладання ці больш поўна, ці ў агульных рысах. Дзе-нідзе ў тэкст трапляюць звесткі пра гістарычныя мясціны, геаграфічныя аб'екты (іх лакалізацыя, вымярэнне і іншае), а ў канцы кнігі падаюцца запісаныя ад мясцовых жыхароў арыгінальныя тэксты на літоўскай мове, а некаторыя – на беларускай і польскай. Іх змест – важная частка вынікаў экспедыцыі.

Фальклорныя тэксты расшыфравалі Інга Бутрымайтэ, Угне Кабялкайтэ і Лаўра Валаўскайтэ (на літоўскай мове), д-р Юрась Унуковіч (на беларускай мове) і д-р Крысціна Руткоўская (на польскай мове). Тэксты адабраў і згрупаваў В. Вайткявічус. Моўную рэдакцыю тэкстаў (параўнанне расшыфраваных матэрыялаў з гукавымі запісамі), іх скароцаны змест падрыхтаваў В. Вайткявічус.

Рыхтуючы вытрымкі фальклорных тэкстаў да друку мы зыходзілі з таго, што гэта ва ўсіх адносінах аўтэнтычная крыніца па вывучэнні мовы і культуры нашай эпохі. Часам фрагменты з аповедаў інфарматараў, на першы погляд, нязначныя і зададзеныя даследчыкамі пытанні дазваляюць вельмі дакладна прасачыць ход дыялогу або, сама галоўнае, кірунак думак інфарматара.

Кіламетраж ракі аўтар указвае паводле кнігі Чэслава Кудобы *Nerimi*, выдадзенай у Вільні ў 1985 г. Геаграфічныя каардынаты мясцін і аб'ектаў пададзены ў фармаце WGS84. Яны былі вымераны ў натуры пры дапамозе прыёмніка Garmin *Legend* (сярэдня хібнасць 3–5 м).

Зладзіць у 2007 г. экспедыцыю па Віліі падахоўціла жаданне яшчэ раз зведаць тое, пра што так шчыра, маляўніча і прыцягальна пісаў граф Канстанцін Тышкевіч (1806–1868). Перажыць тое, што адчуў К. Тышкевіч, паўтарыць яго падарожжа – гэта гонар, рытуал пашаны. Зазвычай мы вяртаемся да таго, што баімся страціць, забыцца, да таго, што мы хочам *захавіць*. Экспедыцыя па Віліі імкнулася нагадаць пра заслугі К. Тышкевіча, яго асобу, навуковыя даследаванні і творчую спадчыну. Вядома, былі і іншыя прычыны. Літоўскія археолагі, тым больш гісторыкі, мовазнаўцы і фалькларысты, даўно забыліся пра экспедыцыі на лодках. Апрача таго, у адрозненні ад XIX – пачатку XX ст., большасць сучасных экспедыцый абмяжоўваецца якой-небудзь адной вузкай вобласцю. І хоць адну экспедыцыю па Віліі ад другой аддзяляюць 150 гадоў, іх яднае *комплексны* характар даследаванняў.

Аднойчы праплыўшы па ўсёй Віліі, лёгка пабачыць яе сапраўдную веліч, ахапіць усю разнастайнасць. Становіцца відавочным, што падзел ракі на адрэзкі паводле тэрытарыяльных і адміністрацыйных адзінак – штучны. Схема культурных падабенстваў і адрозненняў іншая, больш складаная. Вытокі Віліі ў Бягомльскіх лясах ахутаныя самабытнымі міфалагічнымі вобразамі. Далей ідзе адрэзак вярхоўяў Віліі да сутокі з Нарачанкай (366 км, справа) і пераход да сярэдняга цячэння каля Данюшава (330 км, справа). Сярэдняе цячэнне, якое цягнецца ад Данюшава да сутокі з Швянтойяй (44 км, справа), паводле прыроднага і культурнага акружэння можна падзяліць яшчэ на некалькі адрэзкаў: да сутокі з Жэймянай (213 км, справа), да Вільні (165 км, злева), да Кярнова (93 км, справа), да Гягужына (60 км, злева). Нізоўе ракі пачынаецца ад сутокі з Швянтойяй.

Паўторнае абследаванне Віліі – гэта выклік і разам з тым цудоўная нагода паяднаць у адно цэлае асобныя яе часткі, падзеленыя дзяржаўнай мяжой Літвы і Беларусі. Важна падкрэсліць, што бачанне з Віліі разам з тым азначае атаясамленне самога сябе з прадметам даследавання. Нібы вывучаеш сам сябе! Пльвучы па хвалях ракі, інакш, чым назіраючы з берага, не адстаеш ад плыні часу. На культуру ракі, на раку ў культуру глядзіш з пункту гледжання ракі.

Ад вытокаў да самага вусця Вілія зберагае і назапашвае святасць. Асабліва яна сакралізуецца ў тых месцах, дзе мяняецца хуткасць і кірунак яе плыні, дзе ўпадаюць вялікія прытокі. З легендаў, паданняў і павер'яў Вілія вынырвае нібыта міфічны імклівы конь (кабыліца), нібы карова, якая ўсіх корміць. Міф пра вытокі Віліі апавядае пра стаячы камень і цякучую ваду, пра багоў – мужчыну і жанчыну, іх саюз як абавязковую ўмову з'яўлення ракі. Месца старажытных багоў заняў Св. Сцяпан, апякун коней (святкуецца 26 снежня) і мучаніца Акуліна, апякунка кароў (ушаноўваецца 26 чэрвеня).

Разыходжанне назваў Віліі можна шукаць каля сутокі Вяллі і Нарачанкі (*Вялля* да, а *Нярыс* – за сутокаю). Аднак абедзве назвы пад уздзеяннем беларускай, літоўскай, польскай моў могуць і змяняцца. Першаснае значэнне назваў *Вялля* (*Вяля, Вялля, Вяльля*) і *Neris* супадае – тая, што віляе, альбо тая, што вяжа петлі (параўн. літ. *neriti* “вязаць”). Сапраўды, Вілія ад пачатку да канца робіць

выгіны, адрозніваецца толькі іх памер і частата. Дасягнуўшы першых узвышшаў ніжэй Данюшава, а пасля мноства іншых, рака нібы шукае сабе шлях, спосаб пераадолець перашкоды. У гэтых месцах частыя парогі (рапы) – неглыбокія, камяністыя ўчасткі. Дванаццаць вялікіх рапаў на Віліі – гэта сімвалічны лік, звязаны з светапоглядам рачнікоў, уяўленнямі старажытнай рэлігіі.

Большасць парогаў маюць уласныя назвы, якія сведчаць, што Вілія складаецца з дзясяткаў і сотняў невялікіх месцаў. Гэта, з аднаго боку, старажытная карта, важная частка ведаў падарожнікаў, з іншага боку, сведчанне пра моцныя сувязі ракі з сушай, хутарамі, вёскамі і іх жыхарамі; каля парогаў часта размяшчаюцца брады. Так пашыраецца прастора Віліі, якая ахоплівае не толькі рэчышча, берагі, але і частку ўзбярэжжа, паселішчы. Гэта *панары* (даслоўна – “месца каля Нярыс”), цесна звязаныя з жылымі мясцінамі, людзьмі. Ад Вільні межы панараў робяцца выразнейшымі – гэта даліны, якія разлягаюцца то па адным, то па абодвух берагах Віліі. Дарэчы, на гэтым адрэзку шукаюць адну з старажытных літоўскіх зямель – князь Парбус з Нярыса згадваецца як адзін з членаў рады караля Міндоўга (кіраваў каля 1236–1263).

Больш дакладна панары характарызуе іх тапаграфічнае становішча – гэта добра заселеныя і апрацаваныя ўчасткі сушы з сенажацямі і пашамі, плошча якіх супадае з межамі нізкай даліны. Інакш кажучы, гэта апошняя прыступка, на самым доле па дарозе да воднага свету. Варта падкрэсліць, што Вілія, аддаляючыся на захад, таксама вядзе ўніз – аб гэтым сведчыць ухіл ракі.

Жывёльны і раслінны свет пад вадой таксама поўны жыцця. Рыба, як у першабытнай культуры мёд, яблыкі, грыбы або ягады – гэта дар, і чалавек, прымаючы яго, абавязваецца дзяліцца з іншымі, каб запэўніць такім чынам дастатак. Бадай што найкаштоўнейшая расліна на Віліі – вадзяная раска (маўра) (лац. *Ranunculus aquatilis*), якая прыцягвае да ўзбярэжжа і ў самую раку кароў, павялічвае надой малака. Аповеды і паданні пра талельцаў, затопленыя рэчы сведчаць пра таямнічасць Віліі. Гледзячы на яе з паверхні вады бачыш... сваё адлюстраванне. Зусім іншае – сны, у якіх часам даведваешся пра тое, хто там пад вадой. Усё ж найбліжэй да глыбіні – рыбакі. Яны карыстаюцца самабытным чаўном, які за яго няпэўнасць завецца на Віліі *душагубкай*, і познай восенню, цёмнымі начамі, з агнём сплаўляюцца па ёй, шукаючы ласосяў, ментузоў, вусачоў, якія туляцца да дна. Галоўная мэта рыбакоў – лавіць рыбу. Нават для “вадзянога чалавека” з вёскі Раздоры, якога суседзі празвалі “бабром” і якому вада *свая*, даволі толькі рыбы і чорнага дуба, выцягнутага з дна ракі. Плытагоны, рачнікі таксама ведаюць Вілію настолькі, наколькі ім трэба для поспеху падарожжа.

Узімку мяжой вадзянога свету становіцца лёд, яго паверхню аздабляюць сляды ад канькоў, шматлікія дарогі і сцежкі. Апошнія пазначаюцца яловымі галінкамі, як і ў час хаўтур, калі свет памерлых набліжаецца і імі пазначаецца дарога туды. Памерлым, што адышлі на той свет праз ваду, багам, што забралі іх жыццё, здаўна прыносілі ў ахвяру хлеб: бохан хлеба з запаленай на ім свечкай апускаўся ў Вілію і сплаўляўся па рацэ. Хлеб таксама ахвяраецца Сцёп-каменю, які стаіць пры вытоках ракі, праплываючы праз першую рапу Прывітальня. Да ўвядзення грашовага мыга хлебам разлічваліся і рачнікі на гістарычных мыгнях.

Непамерныя сілы Віліі, назапашаныя ёй за год, прабіваюцца ў час веснавых паводак. Хто скажа, ці можна ўяўленне пра тое, нібыта рака лечыць, робіць мацнейшымі коней, кароў, лічыць толькі супадзеннем. Вада бруістых крыніц на ўзбярэжжах Віліі таксама дае людзям жыццё, жывіць, надае харавство; гэта могуць пацвердзіць жыхары Коўна, якія дагэтуль п’юць з Віліі ваду. *Зліццё* з ракой важнае, яна няўзнак ператвараецца ў адбітак чалавечага быцця, часу. Чалавек пачынае ацэньваць стагоддзе зменамі, што адбыліся з Віліяй – сёння з маладой і прыгожай яна, здаецца, ператварылася ў старую і непрывабную, нават непрыемную. Гэта частковы адказ на пытанне, чаму пакаленне нашых бацькоў адвярнулася ад ракі, аддалілася.

Вілія мае і іншую сілу, звязаную з вераваннямі, уяўленнямі і іх *зменамі*. Некалі тут хрысціліся натоўпы жыхароў Вялікага Княства Літоўскага; немаўля, якое хрысцілі стараверы апусканнем у ваду, прымалася ў грамаду; у час свята *Tashlich* да Віліі цягнуліся яноўскія жыды. Змены статусу чалавека пазначаюць абрады ля камянёў на Віліі, у якіх бралі ўдзел вясельнікі, найперш маладая, рыхтуючыся да шлюбу ці вяртаючыся пасля.

Вілія была і яшчэ не раз будзе у полі зроку навукоўцаў: будзе вымярацца яе даўжыня, глыбіня, усталёўвацца хімічны склад вады; вывучацца гістарычнае значэнне ракі і яе роля ў культуры.

Экспедыцыі 1857 і 2007 гадоў заклалі цвёрды падмурак вывучэння Віліі. Сабраныя і апублікаваныя апісанні краю, вымярэнні, мноства тэкстаў і выяў з тлумачэннямі, агляды, даследаванні, якія акрэсліваюць вехі будучых доследаў, указваюць на перавагу і важнасць міждысцыплінарнага падыходу.

Здзіўляе ёмістасць, веліч Віліі, наколькі шмат яна помніць, можа расказаць і паказаць, якая яна жыватворная! Больш за тое, Вілія неаддзельная ад сталіц нашай дзяржавы, яна злілася з Літвой, даючы народу натхненне, імкліваць і моц.

СПІС ІЛЮСТРАЦЫЙ

1. Валюкішскі камень, які мае назву Гайдзіс (Певень). Від з поўдня (28.06.2007 г.)
2. Спінінгі каля палісадніку дома Арбочусаў (28.06.2007 г.)
3. Ардзішскі дуб. Від з захаду (28.06.2007 г.)
4. Яніна Млечкене з саматканым абрусам (28.06.2007 г.)
5. Засценак Татарка на плане ўладанняў маёнтка Кярнова (1847 г.)
6. Панарскі камень з божымі слядамі. Від з паўднёвага захаду (28.06.2007 г.)
7. Паглыбленні на панарскім камяні, якія лічацца божымі слядамі. Від з паўночнага ўсходу (28.06.2007 г.)
8. Татарскае надмагілле, знойдзенае ў 1968 г. у вёсцы Панары (1969 г.)
9. Герб тагараў Азюлевічаў
10. Сустрэча з манашкай каля Панараў (28.06.2007 г.)
11. Лапальскі камень-следавік. Від з паўночнага захаду (28.06.2007 г.)
12. Пакальнішскі камень. Від з усходу (28.06.2007 г.)
13. Частка наканечніка дзіды, знойдзеная на полі каля вёскі Падаляй
14. Наканечнік дзіды, знойдзены каля сядзібы Жангаласаў у вёсцы Падаляй
15. Падаляйскі паром. Від з поўначы (01.05.2014 г.)
16. Драўляная рама парома з валам, праз якую праходзіць трос (*kardelis*), нацягнуты паміж берагамі ракі (01.05.2014 г.)
17. Разрэз кургана каля Чабішак у напрамку ўсход-запад (1964 г.)
18. Пахаванне каня, засведчанае ў кургане *H* каля Рускага Рога (1964 г.)
19. Крамянёвыя вырабы каменнага веку (верагодна, эпохі мезаліта), знойдзеныя ў сutoках Віліі і Мусе
20. Каменная сякера, знойдзеная ў рэчцы Мусе
21. Кафля XVI–XVIII стст.; уверсе пасярэдзіне – частка герба Канстанціна Войны Ясянецкага (уладальніка Чабішак у 1690 г.)
22. Былы дом для работнікаў маёнтка Чабішкі. Від з поўдня (01.05.2014 г.)
23. Магілы М. Цвергаі-Аро (злева) і Ю. Марцінаўскаса-Плуты (справа) на могілках у Чабішках (23.08.2010 г.)
24. Людвікас Гядрайціс (злева) і Пранцішкус Чыбурыс (справа) з прыладай для лоўлі рыбы, якая называецца *кятас* (29.06.2007 г.)
25. Апавядае Стэфанія Павасарытэ (29.06.2007 г.)
26. Сустрэча з Данутай Друлене з Літвінішак (29.06.2007 г.)
27. Падоўжны разрэз Віліі на адрэзку ад Чабішак да вусця
28. Валюкішкі (Мусніцкае стар., Шырвінцкі р-н). Від з вышыні птушынага палёту (з поўначы) (06.04.2007 г.)
29. Даліна Віліі каля Кярнова (май 1940 г.)
30. Гуляюць дзеці вёскі Рускі Рог (Русю Рагас) (1936 г.)
31. Дзеці з вёскі Русяні і іх сваякі (29.06.2007 г.)
32. Сядзібы вёскі Русяні. Від з поўдня (29.06.2007 г.)
33. Ваколіцы Острувкі. Ёнас Булаўка-Саваноріс (першы злева), Эяна Пенкаускайтэ-Булаукене (другая злева), Мотейус Булаўка-Колумбас (першы справа) (1957 г.)
34. Месца былога перавоза праз Вілію каля вёскі Русяні. Від з паўночнага захаду (узвышша Жвагакальніс) (11.10.2014 г.)
35. Шлем і цуглі з археалагічнага месца каля Русяняў
36. Вілія па дарозе з Жвагакальніса на Рускі Рог (11.10.2014 г.)
37. Дарогай Віліі – на вывучэнне курганоў Рускага Рога (1964 г.)
38. Месца старой дарогі ў вёсцы Жвагакальніс у нізоўях рэчкі Мельніцеле (14.09.2014 г.)
39. Насыпаны каля Віліі курган (справа) (14.09.2014 г.)
40. План рапы Зуб (1857 г.)
41. Камень, які называецца Гірэлюкас. Від з паўночнага захаду (29.06.2007 г.)